

FİRUZƏ AŞUR qızı SADIQOVA
Bakı Dövlət Universiteti (dissertant)

TÜRK DÜNYASININ ŞAH ƏSƏRİ - “QUTADĞU BİLİĞ”

Dünyanın bütün mədəniyyət növləri, ayrı-ayn xalqların sivilizasiyaları qarşılıqlı zənginləşmə, bəhrələnmə, qidalanma yolu ilə gerçəkləşib. Türk mədəniyyətinin qədim şumer, elam, akkad, çin, hind, ərəb, fars, bizans, slavyan, anqlo-saks, german, roman xalqlarının mədəniyyətləri ilə bağlılığı, təması türk xalqlarının dominant mədəniyyətinə zənginlik, dolğunluq gətirmişdir. Bu gün türk mədəniyyəti dedikdə türk xalqlarının mənəvi dəyərlər toplusu, türk dili, maddi və mənəvi sənətlərin məcmusu başa düşülür.

Ərəb və tacik (fars) dillərində belə əsərlərin mövcudluğunu, türk dilində isə “Qutadğu Bilig”in ilk nüsxə olduğunu qeyd edən müəllif əsərinin dilini xaqaniyyə adlandırır. Mütəxəssislərin fikrincə “Qutadğu bilig”in dili türk dillərinin cənub-qərb qrupuna, yəni Oğuz qrupuna yaxındır. 13200 misradan, 6520 beytdən ibarət, məsnəvi şəklində yazılmış poemanın içində rübai formasından da istifadə olunur. “Qutadğu Bilig”in vəznə ərzuzun kəsik (qısa) mütəqarib bəhri kimi müəyyənləşdirilir. Əsərin giriş hissəsi nəsrə yazılmışdır. Bu möhtəşəm əbədinin müəllifi türk-islam ədəbiyyatının ilk böyük sənətkarı Yusif Xas Hacıdır. (1017-1077)

Türk xalqlarının əbədisi sayılan “Qutadğu bilig” kitabı XI əsrdə qələmə alınmışdır. Əsər öz dövrünün tarixini, psixologiya, əxlaq və fəlsəfəsini əhatə edən qüdrətli sənət əbədəsidir. “Qutadğu bilig” rus, özbək, türk, qırğız dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərin Azərbaycan dilinə filoloji tərcüməsi türkdilli xalqların ortaq əbədisi kimi Azərbaycan xalqının ədəbiyyatını, dilini, tarixini öyrənmək baxımından da qiymətlidir.

Balasaqun şəhəri Türüstanın qədim şəhərlərindən biri kimi Kubalıq (Gözəl şəhər), Qara-Ordu, Quz-Ordu, Uluş, Balıq adları ilə adlanmış və Mahmud Kaşğarının “Divan”ında verilən xəritədə tam mərkəzdə göstərilmişdir. Kaşğar (Ordu-kənd) paytaxt olsa da, Balasaqun şəhəri Qaraxanlıların çox böyük şəxsiyyətlərindən biri olan Harun tərəfindən ikinci böyük iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrilmişdir. Qaraxanlılar səlcuqların sələfi rolunu ləyaqətlə oynamışdır. [4, 143-144]

Yusif Balasaqunlunun doğum ili mübahisəlidir. Gah 1010, gah 1015, gah 1019, gah 1025 göstərilərsə də, 1017-ci il təvəllüd tarixi kimi daha çox qeyd olunur. Vəfat tarixinin isə 1077 olması daha geniş yayılmışdır.

Yusif Balasaqunlu “Qutadğu bilig” əsərini vətəni Balasaqunda yazmağa başlamış, güman olunur ki, 18 ay ərzində orada da bitirmişdir.

Gör neçənci ildə can qıydım sözə,
Dörd yüz altmış iki nur saçdı sizə.
Yazdım bu kitabı on səkkiz aya,

Gül gülə sanldı, misra misraya. [1, 396]

Əsərin yazılma tarixi 1069-1070-ci ildir. Şübhəsiz ki, müəllif yenidən əsərə qayıtmış, xüsusilə, əvvəlki 70 səhifəlik nəzm hissəsi sonradan əlavə edilmişdir. Çünki burada əsərin Türüstandakı şöhrətindən, bir türk “Şəhnamə”si kimi uğur qazanmasından söhbət gedir. Müəllif əsəri ilk dəfə Tabğac Qara Buğra xanın hüsurunda oxumuş və ona təqdim etmişdir. Bunun üçün də hökmdar müəllifə hökmdardan və vəzirdən sonra üçüncü tibul olan Xas Hacib adını vermiş və o, bu adla da məşhur olmuşdur.

Yusif Balasaqunlunun qələmə aldığı “Qutadğu bilig” əsəri xalq ədəbiyyatı ənənələrinə uyğun şəkildə yazılmış, türk düşüncə tərzini və ənənələrini möhkəmləklə qoruyan bir ədəbi əsərdir. Əsərin yazıldığı XI əsrə nəzərə alsaq, diqqət etməli və deməliyik ki, “Qutadğu bilig” əsərinin meydana çıxma səbəbinin birincisi Buğra Qaraxan kimi türk dili və ənənələrinə əhəmiyyət verən bir hökmdarın, yəni siyasi dəstəyin olması idi. Digər bir səbəb bu dövrdə xalq düşüncə tərzinin güclü olması və müəllifinin də bu ənənələrə uyğun yazmaq məqsədi idi. Nəzərə alsaq ki, türk xalqlarının böyük abidəsi olan “Kitabi Dədəd Qorqud” dastanı məhz yetkin şəkildə artıq XI əsrdə formalaşmış, həm də xalq arasında demokratik düşüncə ilə yazan şairlər də mövcud olmuşdur, onda bu barədə qənaətlər tam yetkinləşə bilər. Hətta diqqət edilsə, “Qutadğu bilig” əsərindəki obrazlar, onların adları və xasiyyətləri özündən əvvəlki türk düşüncəsində formalaşmış “Oğuz xaqan” kimi əfsanələrlə də tam əlaqə yaradır. Oğuz xaqanın da iki övladından biri Gün xan, digəri isə Ay xan adlanırdı. Hətta Yusif Balasaqunludan bir az sonra türk dünyasının bir az bu yanında Nizami Gəncəvi çoxsaylı əsərlərində bu adlar olmasa da, bu ideyaya xidmət edən əsərlər və obrazlar yaradırdı.

Buğra xan Yusif Balasaqunluya Xas Hacib vəzifəsini verərək onu saraya xidmətə qəbul etmişdir. Xan öz fərmanında ona “Yusif Ulu Xas Hacib” demişdir. Burada “ulu” sözü Yusif Balasaqunlunun bütün haciblərə başçı təyin olunduğunu bildirir. Hacib orta əsrlərdə sarayda mühüm bir vəzifə olmuşdur. Bu rütbə barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl Hacib sözü ərəb sözüdür və “hökumdarların baş vəzir”, “örtük, pərdə” mənalarını bildirir. Hacib sözünə xas sifətinin qoşulması (xas burada “xalis, əsl” mənalarına uyğun gəlir) onu deməyə əsas verir ki, Yusif Balasaqunlu xaqanın özünə yaxın saydığı saray adamlarından olmuşdur.

Hacibin orta əsr saraylarında gördüyü iş və vəzifələr olmuşdur. O, qanunların icra olunmasına nəzarət etmiş, səfirləri qəbul etmiş, dövlət tədbirlərinin təşkil olunmasına diqqət yetirmiş, yoxsulların, kasıbların, kimsəsizlərin, imkansızların şikayətinə baxmış və bu barədə hökumdarlara məlumat çatdırmışdır. Yusif Balasaqunlu hacib olmamışdan əvvəl hacibin vəzifəsini “Qutadğu-Bilig” əsərində belə xarakterizə etmişdir:

Hacibin dünyada varı, dövləti,

Heç bilsən nələrdir - on fəziləti.

İti göz, saf könül, həssas qulaq, dil,

Üz nuru, qamət, iş, elm, idrak, pak əl [1, 165].

Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun şəxsiyyəti və ədəbi-ictimai mövqeyi də maraqlı kənarda qala bilməz.

Haciblik “Qutadğu-Bilig” əsərində bir növ hökumdarın ideoloji istiqamətlər üzrə müşaviri kimi “xidmətlərin ən incəsi” təqdim edilir. “Hacib olmaq və irəli keçib insanlara yol göstərmək” üçün əsaslı şərtlər qoyulur. Bu şərəfli vəzifə üçün ağıl, zəka, tədbir, bilikdən savayı boy-buxun, səliqə-səhman, nürani sifət də tələb olunur. Saray həyatının beyni kimi fəaliyyət göstərmiş olan hacib üçün gərəqli şərəflərə həsr olunmuş 90 beyt bunu sübut edir.

Əsərdə tək bir yerdə Yusif Balasaqunlu özünə müraciət edir:

Ey Yusif, kəsib at gərəksiz sözü,

Ziyandır, rədd elə ürəksiz sözü.

Uzatma, çox sözün itər şirəsi,

Bezər bu çoxluqdan Allah bəndəsi [1, 396].

“Qutadğu bilig” Çində, Maçində, Hindistanda məşhur olmuşdur. Əsərin üç nüsxəsi məlumdur: Vyana nüsxəsi, Qahirə nüsxəsi, Fərqanə nüsxəsi. Vyana nüsxəsi ilk dəfə elm aləminə məlum olsa da, naqis əlyazmadır. Bu əlyazma uyğur əlifbası ilə qələmə alınmış. 1349-cu ildə öncə Toqata, sonra İstanbula gətirilmişdir. Fransız şərqşünası J.Amadiya 1823-cü ildə əsər haqqında ilk məlumat vermişdir. Vyana nüsxəsini ilk dəfə macar alimi Vamberi və alman alimi V.Radlov tərcümə edib nəşr etdirmişlər. Vyana (Avstriya) nüsxəsinə Herat (Əfqanıstan) nüsxəsi də deyilir. Bu hissənin həcmi 190 səhfidir. Qahirə nüsxəsi 1896-cı ildə üzə çıxarılmışdır, 1943-cü ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən çap olunub. Bu nüsxə tam deyildir. V.Radlov bu nüsxəni 1910-cu ildə alman dilinə tərcümə etmişdir. Əsərin tam və mükəmməl nüsxəsi 1915-ci ildə Fərqanə (ona Nəmanqan nüsxəsi də deyirlər) şəhərində tapılmışdır. “Qutadğu bilig” əsərinin Fərqanə (Nəmanqan) nüsxəsi Özbəkistan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılır.

Əsər xan dili deyər adlandırılan Kaşğar-Xaqaniyə ləhcəsində yazılmışdır. Əsər məsnəvi formasında epik mənzumdur. 6645 beytdən ibarət bu əsərdə 124 beyt həcmində üç parça və 173 dördlük vardır. Kitabda sonda əlavə edilən 77 beytdən ibarət mənzum müqəddimə də vardır. Bəzən əsərin heca vəzində yazıldığı iddia edilsə də, bu böyük epik mənzumə əruz vəznində kəsik (qısa) mütəqarib bəhrində - faülün faülün faülün faül təfiləsi ilə yazılmışdır. Bu da “Şəhnəmə” vəznə kimi şərqdə məşhurdur.

Əsər ənənə kimi türk xalqlarının anadilli klassik poeziyasında, xüsusən, Yunus İmrə, Nəsimi, Xətai, Qazi Bühranəddin, Füzuli yaradıcılığı üçün məhək rolunu oynamışdır. Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu-Bilig” əsərində siyasi, fəlsəfi, ictimai, iqtisadi, hüquqi, dini, elmi, etik, estetik və digər düşüncələr verilmişdir. Əsər Tanrını mədh edən münacatla başlayır, sonra peyğəmbərin, ardınca xəfilənin tərfi verilir.

“Qutadğu bilig” ilk olaraq Tanrının, Məhəmməd peyğəmbər və onun 4 əshabəsinin Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlinin, o cümlədən dövrün hakimi Buğra xanın tərfi ilə başlayır. Bunların ardınca gələn təxminən 270 beytlik müxtəlif başlıqlı parçalarda kainatın yaranması, 7 səyyarə, 12 bürc və insan haqqında məlumat verilir. Kitabda özünə yer tapan bundan sonrakı (təxminən 6000 beyt) bütün məsələlər 4 ulu və möhkəm təməl üzərində qurulur:

a) ədalət; b) səadət; c) ağıl; d) qənaət və aqibət.

Yusif Balasaqunlu əsərin əsas məzmununu obrazların dili ilə ifadə etmişdir. Həmin obrazlar – qəhrəmanlar simvolik adlarla adlandırılmışdır. Bu mənada Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş, Odqurmuş obrazları simvolik adlardır. Gündoğdu ədalətin, Aydoldu səadətin, xoşbəxtliyin, Öydülmüş aqlın, Odqurmuş qənaətin, gözütöxlüğün, aqibətin rəmzləridir. Maraqlıdır ki, Aydoldu və Odqurmuş əsər başa çatmamış ölürlər. Şair sanki səadətin müvəqqəti və keçici olmasına işarə edir. Ədalət və ağıl isə əbədi və ölümsüz olaraq qalır. Gündoğdu bilikli, ağıllı, ədalətli bir hökumdardır. Bu ad “doğan günəş” deməkdir. Həyatdakı bütün canlılar günəşdən nur aldığı kimi, ölkədəki insanlar da hökumdardan nur alırlar. Bunu əsərdəki parçalar da təsdiq edir.

Günəş varlığını görməz xəbislər,
Sənin hər yaxşını yamanlar, pislər.
Sarayda vuruşur zülmət ilə nur,
Biri qalib gəlir, biri məhv olur.
Sən, könlüm günəşi, həmişə parla,
Heç kəsə darılma, yaşa vüqarla.
Xəbislik - mərəzdir, çətin sağdır,
İnsanı günbəgün təqətdən salır. [1, 263]

Əsər boyu bütün məsələlər türk adı ilə ifadə olunmuş obrazlarla əlaqəli təqdim olunur. Müəllif bu obrazların fəaliyyət çevrəsində bir tərəfdən dövlət, cəmiyyət, sosial-hüquq, məişət, digər tərəfdən isə axirət və dünya problemlərini diqqət mərkəzinə çəkir. Buna görə də əsərdə "dünyaya gələn gündən adını alıb, atını minən, mənzil-mənzil ölümə yaxınlaşan", "özü yox, adı əbədi olan" insanın "müvəqqəti dünya ilə" "əbədi aləm" xəttindəki yeri və mövqeyi tam müəyyənləşir, onun nəfər tərksilah olunur. Müəllif Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş və Odqurmuşun əməl, fəaliyyət, həyata baxış və dünyagörüşlərini geniş dairədə təqdim edir. Məhz bu təqdimatda hökmdar və cəmiyyət, insan və dünya, insan və əbədi aləm problemləri önə çəkilərək ədalətli cəmiyyət idarəçiliyi barədə təsəvvür genişləndirilir. O cümlədən, bu dünya və axirətdə xoşbəxt olmağın yolları göstərilir.

Poemadakı ayrı-ayrı 4 əsas obraz müəllifin müxtəlif məsələlərlə bağlı fikirlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Poemanın girişində müəllifin özü də bu qeydləri edir: “Bu əziz kitab dörd ulu və ağır təməl üstündə bina tutmuşdur. Birincisi, ədalət, ikincisi, dövlət, üçüncüsü, ağıl, dördüncüsü isə, qənaətdir”. Poemanı Azərbaycan dilinə tərcümə edən ilk müəlliflərdən biri Xəlil Rza yazır: “Poemadakı dörd qəhrəman müxtəlif idealı təcəssüm etdirir. Gündoğdu - ədalətin, Aydoldu (bədrələnmiş Ay) - bəxtin və dövlətin, Öydülmüş (əqlə yetmiş) - əqlin, zəkanın, Odqurmuş (oyanmış) - qənaətin təmsalidir. Bu dörd surətin arasındakı suallar, cavablar Qaraxanlılar səltənətinin başçısından, hakimindən tutmuş rəiyyətədək bütün təbəqələrin, zümrələrin, fərdlərin əxlaqını, ədəb qavdalarını, hərəkət, fəaliyyət xətlərini müəyyən edir. Buna görə poema öyüd, nəsihət, təlim-tərbiyə ruhu ilə doludur”. Tədqiqatçıların da fikirlərini ümumiləşdirsək, əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Gündoğdu ədaləti, qanunu, törəni, ənənəni təmsil edir. Tədqiqatçılardan biri yazırdı ki: “Törə sadəcə olaraq hüquq, nizam və dövlətin idarə olunmasında riayət ediləcək qaydalar mənzuməsi demək deyildir... Halbuki törənin mənası Tanrının qoyduğu nizam deməkdir”. Obrazın adı “Günəş doğdu” mənasını daşıdığı üçün müəllif də bununla bu fikri ifadə etməyi məqsəd güdür ki, yer kürəsində bütün canlılar Günəşdən həyat mənbəyi tapdıqları və onun nizamına uyduqları kimi, insanlar da qanuna, törəyə əməl etməli və bu qanunlarla idarə olunmalıdırlar. Ədaləti idarəçiliyin təməli hesab etdiyinə

görədir ki, müəllif ədaləti təmsil edən Gündoğdunu hökmdar olaraq vermiş və onu baş obraz seçmişdir. Bu da o deməkdir ki, ədalət dövlətçiliyin nüvəsi, əbədiyyətin təəcəssümüdür. Tədqiqatçıların fikrincə, “Küntoğdı”nın mənşəyi “koni törü” – “ədalətli törə” deməkdir ki, müəllif də hər bir kəsi bu törə və qanunlara qeyd-şərtsiz riayət etməyi xoşbəxtlik və səadətin təməli bilir. Hətta türklər arasında törəyə sədaqət və riayət o qədər güclü olub ki, habelə bəzi tədqiqatçılar “türk” sözünün mənşəcə “törə” sözündən yarandığını ehtimal edirdilər.

Gündoğdu Elik ədalətin rəmzidir. Onun xarakteri günəşin əlamətlərinə uyğun təqdim olunur. Günəş formasını, işığını dəyişmədiyi kimi Gündoğdunun da ədalətli "nur və işığı" dəyişməzdir, günəş kainata işıq və istilik bəxş etdiyi kimi, onun da ədaləti insanlara rahatlıq və əmin-amanlıq bəxş edir, günəşin bürcü və təməli sabit olduğu kimi Gündoğdu da ədalətli hökmündə, rəftarında sabit və qərarlıdır və s. O, uzun bir ömür yaşayan hökmdardır. Sözü bütöv, gözü, könü tox, əməli doğru insandır. Lakin əsərdə onun müsbət keyfiyyətlərinin təqdimi bununla bitmir. Gündoğdu Elik cəsur, xoşəxlaq, bilikli, ağıllı, şəxsi meyllərdən uzaq və s. xüsusiyyətləri ilə də təqdim olunur. O, əsərdə hakimiyyəti təkbəşinə idarə etməyin əleyhdarı kimi çıxış edir. Buna görə də idarəçilikdə özünə yardımçı ola biləcək ağıllı bir köməkçi axtarır. Gündoğdu Elik əsl hökmdar olaraq sayıq və ehtiyatlılığı ilə seçilir. O, bir siyasi xadim kimi başa düşür ki, dövlət işində ehtiyat və sayıqlıq dövlətin ömrünü uzadar, qanunla idarə olunan cəmiyyətdə xalq xoşbəxt yaşayar. Y.Balasaqunlu Gündoğdu Elikin simasında ədalətli hökmdar obrazı yaratmaqla türk dövlət idarəçiliyi və ictimai-siyasi görüşləri barədə kompleks təsəvvür yaradıb.

Yusif Balasaqunlu Gündoğdu obrazı ilə ideal hökmdar surəti yaratmışdır. Gündoğdunun bilikli, ağıllı, ədalətli olduğunu eşidən Aydoğdu onun yanına gəlir və onun vəziri olur. Hökumdarla vəzir arasında dövlətçilik, idarəçilik, həyat və s. barəsində söhbətlər gedir. Nəhayət, Aydoğdu xəstələnir və ölür. Onun işini sonra oğlu Öydülmüş davam etdirir. O, atasından daha fəal və dinamik olur. Hökumdarla birlikdə dövlət aparatındakı məmurların vəzifələrini, idarəçilik qaydalarını, ordu quruculuğunu, maliyyə işlərini, daxili və xarici siyasəti, hökumdarla məmurlar arasındakı münasibətləri və digər məsələləri təhlil edir.

Əsərin əsas və başlığına uyğun ikinci obrazı Aydoğdudur. Aydoğdu “bədirənmiş ay, dolunay” mənasında işlənilib, xoşbəxtliyi, səadəti təmsil edir. Unutmaq olmaz ki, bu rəmz indi də bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın bayrağında səadət rəmzi olaraq yer almaqdadır. Aydoğdu ağılın gücünü təmsil edir. Sanki müəllif bunu əsaslandırmaq istəyir ki, ağılla törələrə riayət etmək xoşbəxtliyin açarıdır. Qanunları ağılla icra etmək insan səadətinin təməlinə dayanır. Buna görə də Gündoğdu Aydoğdu kimi ağıllı bir adamı sarayına gətirərək onu vəzir təyin edir. Öydülmüş isə Aydoğdunun davamıdır. Sadəcə ata Aydoğdu qutu – xoşbəxtliyi təmsil edərkən, oğul Öydülmüş ağılı, biliyi təmsil edir. Lakin atasının missiyasını davam etdirir. “Ög” qədim türkcədə “ağıl, zəka” anlamındadır.

Əsərdə bu cür təsəvvürlər Aydoğdunun şəxsinə bir qədər də konkretləşir, fikirlər qarşılıqlı mükəllimədə (Hacib-Aydoğdu və Gündoğdu-Aydoğdu qarşılaşmasında) təqdim olunur. Doğruluğu özünə şüar edən Aydoğdu qüsursuz xidməti ilə tanınır. Əsərdə onun adının mənası ayla müqayisədə açıqlanır: "Ay göyde birinci gün kiçik görünür, günlər keçdikcə böyüyür, bədirənib dünyanı işıqlandırır, böyüyüb ən yüksək zirvəyə çatır, təkrar kiçilib yenidən böyüməyə başlayır". Məhz Aydoğdu səadət və dövlətin rəmzi olduğundan bu açıqlamada səadətin, var-dövlətin əbədi olmadığına, ay kimi yerini və formasını dəyişdiyinə görə ona bel bağlamamaq, aludə olmamaq tövsiyə olunur. Aydoğdu dövlətin ikinci səlahiyyətli adamı vəzir kimi cəmiyyətdə nüfuz sahibidir. Lakin müəllif onun nüfuzunun səbəbini səlahiyyəti ilə deyil, daha çox "könlünü tanrıya bağlaması", "həyatda hər şeyi sınaqdan çıxararaq qərar verməsi", "biliklə hünər əldə etməsi", "dünya malını əlavə yük bilməsi", "hər nəyin çarəsinə doğruluqda axtarması" və s. ilə əlaqələndirir.

“Qutadğu bilig” əsərində Aydoğdunun ictimai-siyasi, fəlsəfi, mənəvi, psixoloji görüş və digər həyatı baxışları Gündoğdu və oğlu Öydülmüşlə söhbətlərində diqqəti cəlb edir. Bu söhbətlər əslində türk tənəkkürü yaşamasında dövlət, cəmiyyət, ədalət və s. problemlərə baxışın ölçü və meyarlarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

“Qutadğu bilig” əsərində "fəaliyyət dairəsinə" görə fərqli obrazlardan biri Öydülmüşdür. O, əsərdə ağıl rəmzi kimi çıxış edir. Atasının ölümündən sonra Gündoğdu onu yanına çağırır və söhbət zamanı Öydülmüşün ağılı hökmdarı heyran qoyur. Buna görə Gündoğdu ona sarayda səlahiyyət verir. Çalışdığı müddət ərzində Öydülmüş uğur qazanır, xalqı xoşbəxtliyə, dövləti isə tərəqqiyə aparır. Öydülmüşün fikirləri maddi dünya ilə əbədi aləm müstəvisində bir növ tənzimləməyə xidmət göstərir. Öydülmüş ağıl və biliyi insanın bu dünyada qazandığı ən böyük nemət hesab edir. O, hər cür xoşbəxtliyin səbəbini ağıl və bilik adlı "açarla" bağlayır. Bütün əsər boyu onun aşpaqlıqdan, təbiblikdən, ovçuluqdan, tərbiyədən və s. tutmuş dövləti idarə etmək qaydalarına qədər düşüncələri əsl ağıl sahibinin görüşləri şəklində təqdim olunur. Ona

görə də oxucu bu təqdimatda sosial mühit və məişətdə nəyi necə etməyin qaydalarını öyrənir, bütövlükdə həyatda yaşamaq və davranmaq mədəniyyətinin türk təfəkküründən süzülüb gələn nizamı ilə tanış olur.

Əsərdə Öydülmüşlə Odqurmuşun bir neçə dəfə görüşünün şahidi oluruq. Bir növ bu görüşlər həyat və axirət problemlərinə həsr olunduğu üçün müəyyən şərtlilikdən də uzaq dayanmır. Bu səbəbdəndir ki, mənəviyyat dünyasının iki böyük simasının bir neçə dəfə üz-üzə dayanaraq fikir mübadiləsi etmələri mətləbin daha genişlikdə, bütün təfərrüatları ilə açılmasına xidmət göstərir.

“Qutadğu bilig”də əsas obrazlardan biri də Odqurmuşdur. O, aqibətin rəmzidir. Odqurmuş bütün varlığı ilə əbədi aləmin cazibəsindədir. Həç bir qüvvə onu bu cazibədən “xilas edə” bilmir. Bu səbəbdəndir ki, onun qohumu (qardaşı) Öydülmüş dəfələrlə onu sarayda çalışmağa dəvət etsə də o, bu təklifi qəbul etmir. Ona görə ki, Odqurmuş dünya nemətlərinə göz yumaraq sarayda xidmət göstərməyi yox, axirətə (aqibətə) hazırlaşmağı hər şeydən üstün tutur. Bu səbəbdən də o, zahidliyi saraya getməkdən daha şərəfli bilir. Onun əqidəsi əsərdə dönə-dönə təkrarlanan fikirlərdə təsdiqini tapır:

Bu dünya varından əl üzməyincə,
Sən görə bilməzsən dörd işi mənə.
Atıb bu dünyanı o dünyanı tut,
Axirət ordadır, son məkanı tut.
Ötəri dünyadan üz döndərmə sən,
Əbədi dünyaya çatarmısan sən ? [1, 296]

Odqurmuş obrazı bir mağaraya çəkilib ibadətə məşğul olur. Odqurmuş sözü “boyanmış” mənasındadır. O, dünyanın fani olduğunu bildirir. Həyatın bütün nemətlərindən üz döndərir, evlənmir, ailəyə, övlada buxov, tələ kimi baxır. Odqurmuş qənaəti, gözütöxlüğü təmsil edərək dünya malından gözü olmamağı ifadə edir. Eyni zamanda Odqurmuş aqibət rəmzi kimi həyatın sonunu, axirət gününü də ifadə edir. Bununla da həyatı, onun fəlsəfəsini, əbədi həyatın nə olduğunu dərk edir, bu anlayışları anlamağa çalışır.

Müəllif Odqurmuşun fikirlərini maddi və əbədi dünya kontekstində təqdim etməklə islami təsəvvürlər haqqında bilgiləri nümayiş etdirir. “Qutadğu bilig” əsəri Yusif Balasaqunlunun özünə nəsihətləri ilə tamamlanır. 40 beytlik bu nəsihətdə müəllif biliyin insan həyatındakı rolundan, bilikli insanlarla biliksizlərin fərqi, sözlərinin doğruluğundan, bu dünyanın müvəqqəti olmasından, hər iki dünyada mövqə qazanmaqdan, əsərin 18 aya tamamlanmasından və s. bəhs edir.

“Qutadğu bilig” XI əsr türk ədəbi dilinin kamil nümunəsi kimi dil, üslub və fikrin bədii imkanları baxımından da diqqəti cəlb edir. Məhz bu dilin formalaşma və inkişafında Y.Balasaqunlunun müstəsna xidmətləri olub. Bu fikir əsərdə öz ifadəsini belə tapır:

Mənim türkcə sözüm bir vəhşi ceyran,
Oxşadım, ram etdim... oldu mehriban.
Sevdim, əzizlədim, qaçmadı məndən,
Bəs nədən yem versən hürkür də bəzən.
Düşdüm söz dalınca hər gecə-gündüz,
Reyhan ətri verdi, durduq üz bəüz.
Düz söz mənim üçün Tanrı, iman-din,
Düz söz nəfəsidir idrak əhlinin.
Aydın sözlər seçdim işıqlı, böyük,
Oxucu çiyinə qoy düşməsin yük. [1, 396]

“Qutadğu bilig” öz dövrünün dövlət quruluşunu, cəmiyyətin sosial strukturunu və tərkibini, o dövrün adət-ənənələrini və s. məsələləri bizə çatdıran ensiklopedik əsərdir. Yusif Balasaqunlu türk dilində bu dilin “Şahnamə”sini yazmışdır.

“Qutadğu bilig”də adlara rast gəldiyimiz obrazlar, xüsusilə onların daşıdıqları rəmzi mənalar şifahi xalq ədəbiyyatının görkəmli nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və başqa nümunələrdə də özünə yer alır. Ümumiyyətlə isə, “Qutadğu bilig”də əsas ideyanı təşkil edən xoşbəxtlik və səadət təminatçısı olan ədalətli hökmdar məsələsi Yusif Balasaqunludan bir az sonra Gəncədə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında əhatəliliklə görünür. Nizami Gəncəvi istər “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, eləcə də “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemalarında bu məşhur türk əsərinin motivlərinə uyğun detalları daha müvəffəqiyyətlə əks etdirir. Nizami ədalətli hökmdar axtarılığına çıxmaqla onun cəmiyyətin xoşbəxtlik və səadət təminatçısı olduğu fikrini birmənalı şəkildə təsdiqləmiş olur.

Hanı o ədalət, o insaf hanı,
Verə öz oğluna belə cəzanı.

İndi yüz yoxsulun tökülə qanı,

Durub tərəf çıxan bir adam hanı. [2, 85]

-deyə üsyankarcasına səs qaldıran Nizami qudurğan oğlu Xosrovu cəzalandıran Hörmüz hökmdarın timsalında öz dövrünün və gələcəyin hökmdarlarına ibrət nümunəsi göstərmiş olur. Eləcə də “Şah qanun deyil, qanun şahdır” ideyasını, yəni hökmdardan, fərddən daha çox, qanun və ənənələrin ədalətli olması ideyasını irəli sürür. Bunu “Yeddi gözəl” əsərində də əks etdirən dahi şair ədalətinə şübhə olmayan Bəhrəmin başını eys-ışrətə qaltılandan sonra ədalətin, düzənin pozulması halını göstərməklə bu fikrini inamla təsdiqləmiş olur. Elə “İsgəndərnamə” əsərində də bu motivləri davam etdirən dahi Nizami bu əsərində daha çox “Qutadğu bilig”lə səsləşən motivlər təqdim edir. İsgəndər tək-cə ədalətli hökmdar kimi deyil, həm də ağıllı hökmdar olaraq təqdim olunur. Ağıla, elmə üstünlük verən İsgəndər təsadüfi deyil ki, əsərin ikinci hissəsində, yəni müharibələri bitirib daha çox idarəçiliyə diqqət kəsildiyi dövərdə müdriklərlə həmsöhbət olaraq təqdim olunur, hətta bu hissədə o, xoşbəxtlik və səadət verən su dalınca gedir. Ümumiyyətlə:

Çalış öz xalqının işinə yara,

Geysin əmələndən dünya zərxara – [3, 42]

aforistik fikri ilə çıxış edən Nizami Gəncəvi “Qutadğu bilig”in ağıllı və bacarıqlı insan ideyasına tam eyniləşmişdir. Şairin:

İnsana arxadır onun kamalı,

Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.

Kim ki yetişmədi ağıldan bara

Oxşar insansifət əjdahalara.

İnan zirək adam, mələkdir, mələk,

Zirəklik gözəldir, əcəbdir, gerçək - [3, 41]

və bu kimi çoxsaylı misraları insandakı ağıla olan ən yüksək mədhiyyə olaraq onun dəyərini, qiymətini göstərir.

Səadət və xoşbəxtlik əldə etməyin yollarını özünün türk düşüncəsi və ənənələrinə görə aydınladan bu kitab bütün türk ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına da özünəxas şəkildə ədəbi təsir göstərmişdir. Xoşbəxtliyi və var olmanı elmdə, ənənələrə sədaqət və sayqıda görən bu kitab türk elmliliyini nümayiş etdirməklə sonrakı ədəbi əsərlərin mövzusu və ənənəsinə də çevrilmişdir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidən başlayaraq görkəmli yazıçılar bu əsərin ədəbi ənənəsinə uyğun yazıb-yaratmışlar. Yaxın bir zamanda ortaya çıxmış “Kitabi-Dədə Qorqud” kitabı ilə də ədəbi-estetik bənzərlik ortaya qoyan “Qutadğu bilig” əsəri 1000 illik bir müddət içərisində daim izlənilmiş, sayqı göstərilərək motivlərindən faydalanılmışdır. Bu, həm də ümumtürk düşüncə və yaradıcılıq tərzini olaraq diqqəti çəkir. “Qutadğu-Bilig”dəki yazı tərzini, digər ədəbi xüsusiyyətlər ümumtürk düşüncəsi baxımından fərqli əsərlərdə və müəlliflərdə davam etdirildiyi görünməkdədir. Bununla bağlı akademik Nizami Cəfərov yazır: “Əski türk eposu Nizaminin yaradıcılığı üçün potensiyadırsa, əski türk ədəbiyyatı təcrübəsi başlanğıcdır və bunun belə olduğunu görmək üçün Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig”, Əhməd Yüqnekinin “Atibət-ül-həqaiq” və Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərlərini Nizami “Xəmsə”si ilə müqayisə etmək yetərlidir”. Belə ki, Yusif Xas Hacib necə dünyanı idarə etməyin yolunun elmə əsaslandığını söyləyirsə, eyni fikri “Atibət-ül-həqaiq” əsərinin müəllifi də söyləyir və beləcə ədəbi fikirdə türk düşüncə konsepsiyası müəyyənlanmış olur. Bu da vurğulanmalıdır ki, “Qutadğu-Bilig”, “Divanü lüğət-it-türk”, “Dədə Qorqud kitabı” kimi əsərlər islamıyyətə keçid dövrünün əsərləridir. “Qutadğu bilig” əsəri özündə əski türk düşüncəsini dörd bədii surətlə – Kün-Toğdu, Ay-Toldı, Ögdilmiş, Odğurmuş kimi obrazlarla doğruluq və ya ədaləti, səadət və ya xoşbəxtliyi, ağıl və ya hikməti simvolizə edir. Bu baxımdan müxtəlif motivlər olmaq üzrə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində yer almış, xeyli fikir, ideya, kəlam (aforizm) olaraq yaradıcılıqla istifadə edilmiş, davam etdirilmişdir. Bu kitab həm ədəbi, həm də siyasi mövzularda özünəməxsus ənənə yaratmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”, habelə orta əsrlər dövrünün görkəmli filosof şairi İmadəddin Nəsimidən başlayaraq müasir ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi olan Səməd Vurğuna qədər bu əsərin ədəbi ənənələrini görə bilərik. Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-nasiri”, A.Bakıxanovun “Təhziübül-əxlaq”, Nizamülmülkün “Siyasətnamə” kimi əsərləri də biliyi və dövləti xoşbəxtlik gətirən amil olmaq üzrə əsas mövzu kimi götürmüş, “Qutadğu-Bilig”i ənənəviləşdirmişlər. Ənənəvi türk dövlətçilik düşüncəsi və tərbiyəsini yaşadan bu əsər bir siyasi-mənəvi konsepsiya müəyyənləşdirməkdə və gələcəyə daşımaqdadır. Bu əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinə görə türkün dövlətçilik kitabı olan “Qutadğu bilig” əsəri Azərbaycan dilinə böyük şair və tərcüməçi Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən

şeyrlər, Kamil Vəli Nərimanoğlu və Ramiz Əskər tərəfindən sətri tərcümə olunaraq Azərbaycan dilinə çevrilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik (poema). / Tərcümə edən: Xəlil Rza Ulutürk. Bakı: Gənclik, 2003, 404 s.
2. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. /Tərcümə edən: Rəsul Rza. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: "Lider nəşriyyat" 2004, 392 s.
3. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. / Farscadan tərcümə edən: Rahim Məmməd. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı:"Lider nəşriyyat", 2004, 336 s.
4. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: "Bakı Çap Evi" nəşriyyatı, 2013, 384 s.

Firuzə Aşur qızı Sadıqova

Türk dünyasının şah əsəri - "Qutadğu Bilig"

Xülasə

"Qutadğu bilig" poeması öz dilinə və məzmununa görə yalnız türk dillərinin və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin və mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının araşdırılması üçün son dərəcədə mühüm qaynaqdır. "Qutadğu Bbilig" Herat, Fergana və Misir olmaqla üç nüsxədən ibarətdir. Ən qədim nüsxələrdən biri Fərqana surəti olduğu təxmin edilir. Türk millətinin tarixi inqilablarını, Orta Asiyadakı Türk əxlaqını və ənənələrini əks etdirən, günümüzə və mədəniyyətimizin təməl daşlarına çatmış sənət əsərlərindən biridir. "Qutadğu bilig" siyasət və iqtidar birliyi (elmi siyasət) deməkdir, kitabın mövzusu və məzmununa görə ona ad qoyulmuşdur.

Açar sözlər: poema, türk, əsər, ədalət, xalq

Firuzə Ashur gizi Sadigova

The masterpiece of the Turkish world- "Gutadgu-bilig"

Summary

The poem "Gutadgu bilig" is an extremely important source for the study of not only Turkish languages and literature, but also Turkish history and culture, Turkish spirituality and psychology. Qutadgu Bilig consists of three copies, including Herat, Fergana and Egypt. One of the oldest copies is believed to be a copy of Fergana. It is one of the works of art that reflects the historical revolutions of the Turkish nation, Turkish morals and traditions in Central Asia, and has reached the foundations of our day and culture. "Qutadgu Bilig" means the union of politics and power (scientific policy), it is named according to the subject and content of the book.

Key words: poem, Turkish, work, justice, people

Фируза Ашур кызы Садыгова

Шедевр турецкого мира "Гутадгу-билиг"

Резюме

Поэма "Гутадгу-билиг" является чрезвычайно важным источником для изучения не только турецких языков и литературы, но также турецкой истории и культуры, турецкой духовности и психологии. Гутадгу-билиг состоит из трех экземпляров, включая Герат, Фергану и Египет. Одна из самых старых копий считается копией Ферганы. Это одно из произведений искусства, которое отражает исторические революции турецкой нации, турецкую мораль и традиции в Центральной Азии и достигло основ наших дней и культуры. "Гутадгу-билиг" означает союз политики и власти (научная политика), он назван в соответствии с тематикой и содержанием книги.

Ключевые слова: стихотворение, турецкий, произведение, справедливость, люди